

КАУЗАТИВНЕ ДІЄСЛОВО ЯК УНІВЕРСАЛЬНИЙ ЗАСІБ
ГРАМАТИКАЛІЗАЦІЇ КАУЗАЦІЇ В РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ

У статті розглядається універсальний засіб граматикизації каузації в германських, романських, слов'янських мовах – каузативне дієслово. Описується предикативна одиниця, у значенні якої присутня сема каузативності, виступає структурним компонентом каузативу (перифрастичного, морфологічного, лексичного інхоативного, лексичного суплетивного) у всіх досліджуваних мовах.

Ключові слова: каузативне дієслово, граматикизація, каузація, перифрастичний, інхоативний, суплетивний.

В статье рассматривается универсальное средство грамматикализации каузации в германских, романских, славянских языках – каузативный глагол. Описываемая предикативная единица, в значении которой присутствует сема каузативности, выступает структурным компонентом каузатива (перифрастического, морфологического, лексического инхоативного, лексического суплетивного) во всех исследуемых языках.

Ключевые слова: каузативный глагол, грамматикализация, каузация, перифрастический, инхоативный, суплетивный.

The article deals with a causative verb as a universal expression means of causation grammaticalization in Germanic, Romanic and Slavic languages. The predicative unit under consideration, the meaning of which contains a causative seme, is a structural component of a causative (periphrastic, morphological, lexical inchoative, lexical suppletive) in all the languages studied.

Key words: a causative verb, grammaticalization, causation, periphrastic, inchoative, suppletive.

Категорія каузативності в лінгвістиці активно досліджувалася протягом другої половини ХХ ст., проте й для антропологічної парадигми сьогодення вона є актуальною, оскільки її семантика незмінно пов'язана з людським мисленням і категоризацією людського досвіду. Аналіз робіт вітчизняних і зарубіжних мовознавців, де каузативності приділяється значна увага в англійській (О.М. Амагов, Дж. Лайонз та ін.), нідерландській (А. Верхаген, С. Вандепіте та ін.), іспанській (А. Аранда, Х. Морено та ін.), французькій (А.Ю. Бессалов, Е.Е. Корді та ін.), українській (І.М. Кучман, І.В. Ступак та ін.), російській (Ю.Д. Апресян, А. Вежбицька та ін.) та інших мовах, свідчить про поновлення інтересу до вищезазначеної категорії в умовах неоперіодизму та дозволяє зробити висновок про можливість її вираження в семантиці слова, а також за допомогою синтаксичних і морфологічних засобів. Ядром категорії каузативності визнають каузативне дієслово “як клас ознакових слів, що займають позицію предиката” [1: 3]. Різні класифікації каузативних дієслів саме й базуються на семантичних, синтаксичних і морфологічних засобах вираження значення каузативності.

Сучасне розуміння каузативності зводиться до граматиалізованої, тобто експлікованої в структурі мови, каузативності [2]. Каузативність, в свою чергу, представляється як відношення причини та наслідку, що утворює когнітивну й емпіричну універсальність: як когнітивна універсальність каузативності встановлює відношення між причиною та наслідком, а як лінгвістична – каузативність підлягає граматиалізації в усіх мовах і репрезентується системою різноманітних одиниць. Системна граматиалізація може виявити правила для відкриття когнітивно-лінгвістичних відмінностей в різних мовах, що й додає актуальності цьому питанню.

Метою нашої статті виступає підтвердження гіпотези, згідно з якою універсальним засобом граматиалізації каузативності в германських, романських, слов'янських мовах виступає саме каузативне дієслово. Це зумовлює вирішення насамперед таких завдань: уточнити поняття *каузативне дієслово* та *граматиалізація* в сучасній лінгвістиці; розглянути класифікації каузативів за мовами дослідження для виявлення в них аналогічних типів.

Каузатив, як правило, визначається з двох точок зору: як дієслово або предикат зі значенням спричинення, спонукання чогось, або як “термін семантичного синтаксису, відмінкової граматики, логічної семантики; мисленнєвий аналог причини дії, вияву ознаки або стану, один із складників пропозиції чи предикатно-аргументної структури” [3: 225]. А.Ю. Бессалов зараховує каузативні дієслова до універсальних засобів вираження каузативних відношень із семантичною структурою різного ступеня складності (на матеріалі англ. та франц. мов) [4: 86]. І.В. Ступак визначає такі одиниці як перехідні дієслова зі значенням “переводити в такий стан або спричинювати виконання дії, яка виражається у відповідній дієслівній основі” (на матеріалі нім. та укр. мов) [5: 280]. І.М. Кучман вважає дієслово центральним засобом вираження каузативних відношень в українській мові та зазначає, що “каузативність як глибинна властивість мовних одиниць виявляється зовні в ряді формальних граматиалізаційних категорій дієслова” [1: 6], до яких відносить перехідність. Варто зазначити, що кожне з положень, наведених вище, є достовірним стосовно досліджуваних нами мов, незважаючи на неповну відповідність перехідних / неперехідних дієслів у цих мовах.

Певний інтерес викликає генеративний підхід до каузативних дієслів [2]. З точки зору генеративістів, всі мови дозволяють включення каузативного дієслова до дієслівного комплексу. Аналіз дієслова *зачинити*, наприклад, з урахуванням вищезазначеного підходу можна представити таким чином: 1) якщо щось зачинили, то воно було відкрито до моменту зачинення, 2) агенса було залучено до якоїсь події, результатом якої стало зачинення, 3) якщо агенс не виконав би цю дію, то те щось не було б зачинено тепер. З погляду генеративної семантики дієслово *зачинити* можна розкласти на три компоненти: *каузувати/спричинити* + *стати* + *зачинений*. Отже, дієслово *зачинити* вважається каузативним. Загалом, слухним є виділення в каузативі трьох значеннєвих параметрів: *cause* – *спричиняти*, *enable* – *дозволяти*, *prevent* – *запобігати*. У такому випадку в семантичному спектрі засобів граматиалізації каузативності в усіх досліджуваних мовах можна виокремити дієслова – зв'язки, дієслова впливу, дієслова примусу, результативні дієслова, лексичні каузативи, перифрази, сполучники, прийменники.

Так, *каузативні дієслова* тлумачаться разом як предикативні одиниці, у значенні яких присутня сема каузативності. Таке розуміння підкріплюється результатами розвідок мовознавців різних країн, як було зазначено вище.

Термін *граматикалізація* було уведено А. Мейє на початку ХХ ст. О.О. Селіванова під ним розуміє втрату “повнозначним словом лексичної самостійності за умови вживання його у службовій функції або перетворення на службове слово чи морфему” [3: 105]. Вона виділяє діахронічну та синхронічну граматикалізацію. Остання представляє певний інтерес у межах пропонованої статті, оскільки охоплює вживання дієслів у функції зв’язок, а з-поміж каузативних дієслів виокремлюються не тільки повнозначні, але й службові дієслова. Заслужують на увагу й типи граматикалізації – як десемантизація (у парадигматичному плані), так і ідіоматизація (у синтагматичному плані). Перший тип пов’язується не тільки з розширенням або спрощенням значення, але й з його переосмисленням, наближаючись певною мірою до енантіосемії. Переосмислення, на нашу думку, можна почасти пояснити закладеною в дієслова валентністю та їхньою спроможністю бути перехідними / неперехідними, наприклад: (англ.) *to learn a poem – to learn by mistakes*; (ісп.) *gobernar el país – gobernar (al timón – sobre el barco)*; (укр.) *учити грамоту – учити (когось) грамоти*.

З огляду лінгвістичної літератури доходимо висновку, що термін *граматикалізація* на сучасному етапі розвитку мовознавства тлумачиться ширше, ніж століття тому, включаючи не тільки “зрушення незалежного слова на позицію граматичного елемента” [3: 105], переосмислення його значення, але й зв’язок з градуальністю, прототипічним значенням, багатозначністю та синкретичністю [6]. В Енциклопедії української мови зазначається, що такі переосмислення дієслів (стаття “Каузативні дієслова”) більш властиві аналітичним мовам [7: 231], тобто в англійській мові їх повинно бути більше. Там само (стаття “Каузальність”) [7: 230] зауважується, що для вираження причиново-наслідкових відношень існує “специфічна група дієслів типу *спричинювати, зумовлювати, викликати, породжувати, призводити*”, які й є представниками каузативних дієслів. Варто звернути увагу на те, що валентність дієслів (каузативних у тому числі) часто змінюється внаслідок елімінації первинної семантики слова, тобто при вивченні граматикалізації необхідним постає й дослідження її семантичної природи. Неможливо й переоцінити роль синтагматики та контексту в процесі граматикалізації (вслід за В. Heine), до того ж присутність у реченні інфінітивного додатку після диктального дієслова сигналізує про наявність граматикалізованих елементів [6], тобто каузативна сема може підлягати розчленуванню в разі перерозподілу каузативного смислу між складовими речення.

Таким чином, під *граматикалізацією каузації* ми розуміємо експліковану в структурі мови сему каузативності, яка може бути складовою різнорівневих одиниць (каузативних дієслів: дієслова – зв’язки, дієслова впливу, дієслова примусу, результативні дієслова; лексичних каузативів, перифраз, сполучників, прийменників).

Аналіз досліджень початку ХХІ ст., присвячених категорії каузативності, свідчить про те, що в мові каузативність фіксується передусім каузативними дієсловами і може знаходити як морфологічне вираження, так і лексичне втілення. Каузативне дієслово виступає не тільки семантичним, але й граматичним ядром каузальної конструкції (речення), тому на ньому й фокусується наша увага в межах цієї розвідки.

Група каузативних дієслів в українській мові виокремлюється на основі лексико-семантичних та семантико-граматичних критеріїв, за І.М. Кучманом. Відповідно усі дієслова української мови поділено на каузативні та некаузативні за наявністю / відсутніс-

то каузативної семи. “Каузативні дієслова в українській мові перебувають в опозиційних (дериваційних) відношеннях із відповідними некаузативними корелятами (*годувати* = “їсти”+“каузація”, а *їсти* = “годувати”–“каузація”)” [1: 7]. Залежно від типу каузативної опозиції (деривації) розрізняють лексичний, фразеологічний, словотвірний, морфологічний і синтаксичний дієслівні каузативи.

Мовна категорія каузативності (як універсальна типологічна, за Г.І. Глушук-Олеєю) характеризується широким набором засобів вираження й в іспанській мові [8: 155]. У різних дослідників – різні підходи щодо розподілу таких засобів (В.Ф. Велівченко; М.Г. Симулов, Ю.В. Терьошина, Aranda Ortiz, Cano Aquilar, Moreno Cabrera, Gozalo Gomez, ін. – детально див. 8).

У західноєвропейській традиції [2] виділяють такі типи граматикизації каузативу: перифрастичний, морфологічний, лексичний (інхотативний та суплетивний), інакше кажучи, мова йде про перифрастичний, морфологічний й лексичний каузативи. Перифрастичний каузатив в англійській мові представлено дієсловами *make, have, get, let*; морфологічний – *soften, enable*, ін.; лексичний: інхотативний – *break, develop, drown*, ін.; суплетивний – *kill, repair*, ін.

Згідно з нашою гіпотезою, виявлення аналогічних різновидів каузативів у мовах нашого дослідження (англійській як представника германських мов, іспанській – романських та українській – слов’янських у межах цієї статті) підтверджує наявність в різноструктурних мовах граматикизації каузативу через каузативні дієслова.

Перифрастичний тип граматикизації каузативу найчастіше називають аналітичним каузативом. Він може бути представлений конструкціями із службовими каузативними дієсловами або ідіоматичними виразами. Наприклад: (англ.) *I made him clean the kitchen.*; (ісп.) *Le hice limpiar la cocina.* ; (укр.) *Я примусив його вичистити кухню* (і тепер кухня – чиста).

Якщо аналітичний каузатив представити як *службове дієслово + інфінітив*, то отримуємо аналогічні моделі в усіх досліджуваних мовах: (англ.) *make + inf., to allow + inf.*; (ісп.) *hacer + inf., dejar + inf.*, (укр.) *змушувати + інф., дозволяти + інф.*

Каузативне дієслово в перифразі ніколи не вживається самостійно, потребує обов’язкового використання смислового дієслова після себе (як правило, результативної семантики) або відповідного іменника / прикметника.

І.М. Кучман не виділяє перифрастичний / аналітичний каузатив в українській мові, проте в його класифікації наявним є фразеологічний (з подальшим поділом на підвиди), котрий репрезентує сему “каузативність” на рівні фразеологічної одиниці (*мотати душу, поставити на ноги*). Фразеологічні зрощення, єдності, сполучення, т.і., як правило, не співпадають в досліджуваних мовах, демонструючи ідіотетичну специфіку мовних картин світу аналізованих мов, що не є предметом опису пропонованої розвідки.

Найбільш опрацьованим з типів каузативів виявився *морфологічний*, хоча подекуди можна зустріти виділення словотвірного та власне морфологічного видів (наприклад, в класифікації І.М. Кучмана). Незалежно від найменування, виокремлення морфологічного каузативу в усіх досліджуваних мовах відбувається на основі типів деривації каузативного дієслова, тобто вважається, що структура каузативних дієслів може впливати на їхню семантику.

Найпродуктивнішим способом творення каузативних дієслів в англійській мові вважають безафіксацію: *to addle, to amuse, to bother* тощо; друге місце посідає конвер-

сія: *to disgust, to bug, to calm* та інші, а потім вже йдуть каузативні дієслова префіксні/напівпрефіксні, префіксні-суфіксні, суфіксні та побудовані за допомогою словоскладання [9: 175]. Всі ці способи наявні й в іспанській та українській мовах, хоча й з різним ступенем продуктивності. З-поміж префіксів каузативних дієслів англійської мови Н.А. Навроцькою виокремлено такі (5): **dis-** (*to disarm, to discompose*), **over-** (*to overawe, to overtax*), **be-** (*to belittle, to benumb*), **de-** (*to destruct, em-* (*to empoison*)); серед суфіксів (4): **-en** (*to threaten, to blacken*), **-ify** (*to beautify, to purify*), **-ate** (*to pacificate*), **-ize** (*to idolize*).

З-поміж суфіксів англійської мови, які можуть надавати каузативного значення, за О.М. Амаатовим, виділено такі: **-ize** (*popularize, colonize*), **-ate** (*activate, liberate*), серед префіксів – **en-** (*em-*) (*encourage, enslave*), **be-** (*beget, bedraggle*) [10]. Проте дослідник наголошує, що серед афіксів англійської мови морфем, строго зорієнтованих на каузативне вираження, немає. З огляду даних Oxford Thesaurus of English (2006) ми виявили дві словникові статті, після яких подано суфікси із значенням “той / те, що спричинює / викликає”: “suffixes meaning “causing””: **-genic** (e.g. *carcinogenic, iatrogenic*), **-facient** (e.g. *abortifacient, liquefacient*)” [11: 122]; “making or causing... **-facient** (e.g. *abortifacient*), **-fic** (e.g. *soporific*), **-genic** (e.g. *hallucinogenic*), **-faction** (e.g. *liquefaction*)” [11: 543]. З-поміж них, по-перше, немає дієслів, по-друге, звернувшись до словників з етимологічними даними, виявлено, що походження *carcinogen* – fr. + Gr. (правда, *-genes* дійсно має каузативне значення *producing*) [148], *liquefacient* – fr. L. [12: 577], *soporific* – fr. L. [12: 947]. Проте опрацювавши словникові статті про всі наведені вище префікси та суфікси в New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language, було отримано інформацію, відповідно до якої префікси **be-**, **de-**, **em-** / **en-** та суфікси **-en**, **-ify** та **-ize** / **-ise** можна розглядати як “каузативні”, оскільки з-є значення **be-** трактується як: “to cause sth to be” [12: 113], 2-є **de-** “removing sth” [12: 373], з-поміж значень **em-** / **en-** вказано “to cause to be or have” [12: 307, 309]; значення суфіксів **-en**, **-ify** та **-ize** / **-ise** інтерпретуються як: “to make or become” [12: 480, 741, 793]. Таким чином, афіксів саме каузативних дієслів в англійській мові дійсно дуже мало. Це пов’язано, в першу чергу, з багатозначністю англійських афіксів, а також з тим, що афіксація не є продуктивним способом словотворення (оскільки значна кількість афіксів запозичена з інших мов). Отже, в англійській мові афіксація для передачі каузативного значення зустрічається нечасто (більше розповсюджені каузальні сполучники та прийменники, які знаходяться на більш високому рівні мовної структури).

До префіксів іспанської мови, які входять до складу каузативних дієслів, залуцаємо такі морфем: **a-**, **de-**, **en-** / **em-**; до суфіксів: **-ificar**, **-izar**, **-ecer**. Наприклад: *anular*; *abaratar*; *deformar*; *degradar*; *enlaticer*; *enblanquecer*; *empobrecer*; *horrorizar*; *profundizar*; *fortificar*. Префікси, подані вище, у своїй більшості є латинського походження, проте, як і наведені суфікси, включають сему каузативності, яка пов’язується з присиленням / послабленням певної якості об’єкта, зміною його стану / місцезнаходження, т.і. [13: 188 – 197]. Можливим є й звичайне утворення каузативних дієслів від якісних прикметників за допомогою дієслівного суфіксу **-ar**: *estreichar*, *fatigar*, *calentar*. У такому випадку **-ar** не має каузативного навантаження, абсолютно збігаючись за формою із закінченням інфінітиву дієслів першої відміни. Особливістю іспанської мови є наявність опозицій типу: *lavarse* – *lavar*; *peinarse* – *peinar*; *originarse* – *originar*; т.п., де для утворення перехідного каузативного дієслова

необхідно прибрати суфікс –se займенникового дієслова (*originarse – originar : брати початок, походити – давати початок, викликати*). Такий тип утворення каузативних дієслів є вельми продуктивним в іспанській мові, інколи зустрічається в українській, не властивий англійській. Конверсія для іспанської мови – непродуктивна.

Найпродуктивнішими в українській мові виступають префіксно-суфіксні дієслова типу *звинувати*, потім виокремлюють префіксні/напівпрефіксні (*порадувати, звинити*) та суфіксні (*журувати, катувати*) каузативні дієслова [9: 178]. Так, похідні каузативні дієслова можуть утворюватися за допомогою префіксально-суфіксального способу за такими моделями: *ви- + ути, о-+ ути, об- + -ува-; пере- + -ува-; по- + -ува-; при- + -юва-; під- + -юва-* [5: 283]. До префіксів можна додати ще такі: *з-, с-, у-, в-, на-, за-, зне-, обез-*. Останні два позбавляють об'єкта певної якості або предмета: *знебарвити* [1: 7]. З-поміж суфіксів зазначимо *-и-, -а-, -ува-, -юва-*. Суфіксні дієслова є більш продуктивними, ніж префіксні [9: 178]. Малопродуктивними є безафіксні (*журити, корити*) лексики, конверсія – зовсім непродуктивна.

Щодо лексичного інхоативного каузативу, то до нього відносять каузативні дієслова, що позначають початок, становлення дії. Для інхоативних дієслів є характерною фаза зачатку, а каузатив саме й пов'язується із семою появи ознаки, яка мотивована активним виробником дії [14]. Такі інхоативні дієслова виступають у функції зв'язок (копул), втрачаючи частину свого початкового лексичного значення. Проілюструємо: (англ.) *become, grow, get, turn, come, fall, make, go*, т.п.; (ісп.) *infundir, encender, acerar, barbechar, cachar*, т.п.; (укр.) *бліднути, темніти, обертати, ставати, розвивати*, т.п.

Лексичний суплетивний каузатив також представлено всіма мовами нашого дослідження – це опозиції типу: (англ.) *die – kill, believe – persuade, correct – repair*, ін.; (ісп.) *morir – matar, creer – persuadir, saber – reportar*, ін.; (укр.) *вмирати – вбивати, горіти – палити, вірити – запевняти*, т.п. Суплетивізм загалом сприймається як явище на межі лексичного та граматичного (за О.С. Ахмановою), часто інтерпретується як граматичний спосіб розрізнення значень. Дійсно, каузативні дієслова кожної пари мають спільне в лексичному значенні, але репрезентуються зовсім різними звуковими формами. На нашу думку, кожний другий член опозицій, наведених вище, пов'язується з першим через сему каузативності. Якщо розглянути опозицію *вмирати – вбивати*, то *вбивати* можна представити як *зробити так, щоб хтось помер*. Аналогічні трансформації характерні й для інших мов, які вивчаються.

Таким чином, ознайомившись з різними класифікаціями каузативів в англійській, іспанській та українській мовах, ми дійшли висновку, що для всіх мов (у межах пропонуваної розвідки) характерною є наявність перифрастичного, морфологічного та лексичного каузативів. Незважаючи на ідіотетичність певних лінгвальних структур та унікальність імпліцитних сигналів, здійснений вище аналіз дає нам змогу вважати каузативне дієслово універсальним засобом граматикалізації каузативу в досліджуваних мовах. У перспективі планується більш детально розглянути сполучуваність каузативів з акантами в реченні, а також семантичні й функціональні зв'язки між каузативними, рефлексивними, модальними й іншими групами дієслів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кучман І. М. Функціонально-семантична категорія каузативності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / І. М. Кучман. – Київ, 2011. – 16 с.
2. HS The Syntax of Cause and Effect [Електронний ресурс] / Course Outline. – Режим доступу: www.tu-chemnitz.de/phil/
3. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – С. 105, 225.
4. Бессалов А. Ю. Каузативные глаголы как средство выражения причинно-следственных отношений в английском и французском языках / А. Ю. Бессалов // Вестник Московского государственного областного университета. Серия “Лингвистика”. – 2010. – № 6. – С. 85 – 90.
5. Ступак І. В. Похідні каузативні дієслова стану в німецькій та українській мовах / І. В. Ступак // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – Ч. 7. – С. 280 – 285.
6. Боряева Л. М. Критерии грамматикализации: к вопросу о соотношении эксплицитной и имплицитной грамматики / Л. М. Боряева // Rossica Petropolitana Juniora. – 2007. – Вып. 1.
7. Українська мова : енциклопедія / [Уклад. : В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
8. Глушук-Олея Г. І. Мовні способи вираження каузативності / Г. І. Глушук-Олея // Studia Linguistica. – 2010. – Вип. 4. – С. 155 – 159.
9. Навроцька Н. А. Зіставно-порівняльний аналіз структурно-семантичних особливостей каузативних дієслів, які виражають психоемоційний стан особи / Н. А. Навроцька // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2011. – Ч. 1. – С. 174 – 178.
10. Амагов А. М. Морфологические каузативы в английском языке / А. М. Амагов // Ярославский педагогический вестник. – 2003. – № 1 (34).
11. Oxford Thesaurus of English / [ed. Maurice Waite]. – [2-nd ed., rev.]. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – XII, 988 p.
12. New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language / [ed. Doris L. Lechner]. – Danbury, CT : Lexicon Publications, Inc., 1993. – XXXI, 1149 p., T – 67.
13. Виноградов В. С. Грамматика испанского языка : Практический курс : [учебн. для ин-в и фак-в иностр. яз.]. – [4-е изд.]. – М. : Книжный дом “Университет”, 2000. – 432 с.
14. Михеева Н. А. Каузация эмоционального состояния и эмоционального отношения в испанском языке : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10 02 05 “Романские языки” / Н. А. Михеева. – М., 2007. – 20 с.